

Jussi-Pekka Taavitsainen

Terrorin arkeologiaa

Vainajatkin vaikenivat – kunnes tulee aika heidän puhua. – Stanislaw Jerzy Lec

Katyn. Jo pelkkä sana herättää traagisen muistuman ihmisen pohjattomasta pahuudesta, kostosta ja sodan järjettömyydestä. Raskaasta historiallisesta painolastista huolimatta Katyniin voi kuitenkin ottaa myös toisenlaisen näkökulman, tutkimuksellisen lähestymistavan. Voi nimittäin kysyä, oliko Katyn mahdollisesti ensimmäinen konkreettinen esimerkki arkeologian siitä uudesta erityisalasta, jota nykyään kutsutaan forensiseksi arkeologiaksi?

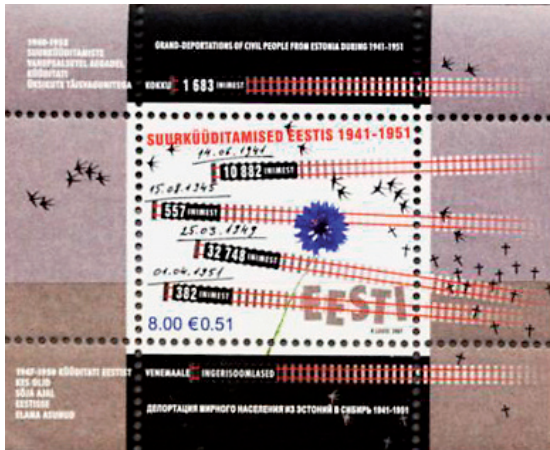
Näin voi perustellusti väittää, vaikka toiminnan, Katynin kaivausten, ei tuolloin toisen maailmansodan riehussa varmaankaan katsottu kuuluvan muinaistieteen piiriin. Tilanteessa on jotakin paradoksaalista, koska Katynissa kahden totalitaarisen diktatuurin sotakoneistot kohtasivat raadollisesti, kun saksalaiset aloittivat Neuvostoliiton puna-armeijan murhaamien puolalaisuhrien hautojen kaivaukset vuonna 1943. Alun alkujaan Neuvostoliitto oli syyttänyt natsi-Saksaa Katynin joukkomurhasta, koska maan poliittinen johto oli halunnut lietsoa vihaa saksalaisia kohtaan ja puhdistaa oman maineensa. Ukrainan Katyn on tunnetuin, vaikkakaan ei ainoa murhattujen puolalaisten upseerien, aliupseerien ja virkamiesten joukkoteloituspaikka (esim. Johansson 2010; Drazkowska 2010). Stalinin terrori (esim. Conquest 1992) ei kohdistunut vain oman maan kansalaisiin, vaan sitä käytettiin myös Neuvostoliiton valtaamien alueiden poliittisesti ja etnisesti vaaralliseksi arvioituihin väestöryhmiin. Mikään ammattiryhmä ei jäänyt ideologisen ”harvennuksen” ulkopuolelle. Terrori iski raskaasti Neuvostoliitossa myös arkeologien ammattikuntaan (esim. Platonova 2010: 184–188; Formozov 2006; Klejn 1997).

Olen kohdannut terrorin tutkimusmatkoillani

entisen Neuvostoliiton alueella ja perehtyessäni itänaapurimme tutkimushistoriaan. Nämä ovat herättäneet oman kiinnostukseni arkeologian uuteen aluevaltaukseseen. Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen terrorin uhrien jäännösten etsimisestä ja esiin kaivamisesta on tullut arkeologien uusi työkenttä, jota muinaistieteilijät perkaavat yhdessä forensiinikkojen kanssa. Lukuisia joukkohautoja on löydetty, ja uusia paikannetaan jatkuvasti. Vaikka niitä on viime aikoina etsitty erityisesti ja systemaattisesti entisestä Neuvostoliitosta ja sen entisen imperiumin alueilta, tutkimukset ja selvitykset ovat levinneet myös neuvostoimperiumin ulkopuolelle. Mainittakoon vaikka Espanjan sisällissota (esim. Renshaw 2011; González-Ruibal 2012), Saksan keskitys- ja vankileirit (esim. Sturdy Colls 2012) ja ylipäätään lähihistorian terrorihallinnot (esim. Crossland 2002). Ala on laajentunut ruumiiden etsimisestä ja esiin kaivamisesta yleisemmäksi sorron arkeologiaksi.

Hyvä osoitus aiheen arkeologisesta etabloitumisesta on syksyn 2012 [European Archaeological Associationin \(EAA\) kokous](#), jonka yhden session aihe on ”The Archaeology of 20th-century Terror-scapes: How to Proceed?”. Historioitsijat ovat hiljan esitelleet käsitteet ”terrorscape” ja ”traumascap”, jotta kyettäisiin viittaamaan terrorin ja trauman tapahtumapaikkoihin sekä niiden suhteisiin tämän päivän muistikulttuureihin. Näin tutkimus kytkeytyy ja nivoutuu henkilökohtaisiin ja kollektiivisiin muistoihin, muistin arkeologiaan. Arkeologi voi täydentää tarinaa esittelemällä näkökulman ”from the underground”, haudan takaa. Folkloristiikka on saamassa arkeologista ulottuvuutta?

Järjestäjät pohtivat istuntonsa esittelyssä tutkimustensa poliittisia ulottuvuuksia ja sitä, kuinka arkeologia saattaa joutua osallistumaan entistä

Virolaisten vuosien 1941-1951 suurkyyditysten muistoksi julkaistu postimerkki vuodelta 2007.

enemmän kiistanalaisten sota-ajan tapahtumien historialliseen ja poliittiseen evaluointiin. Näin tutkimukseen tulee metodologisen ja tulkinnallisen puolen lisäksi poliittinen perspektiivi, joka asettaa uusia haasteita terrorin arkeologialle. Suomessakin on historian vaiheita, esimerkiksi vuosi 1918, joista arkeologit voisivat tuottaa lapiomitoittain uutta tietoa. Tarvetta ilmeisesti on, kuten viimeaikainen [sanomalehtikeskustelukin](#) osoittaa.

Terrorin arkeologian ja sota-arkeologian raja voi olla häilyvä, koska terrori pyrkii tunkeutumaan sotaan. Toiseen maailmansotaan liittyvä sodan terroripuoli on alkanut saada meilläkin osakseen arkeologista huomiota. Saksalaisten Peltojoen vankileiri Lapissa voidaan mainita esimerkkinä tästä (Seitsonen & Herva 2011). Sodan terroriin liittyi myös vuoden 1944 Kannaksen läpimurtotaisteluiden rintamakarkureiden oletettu teloituspaikka, Lappeenrannan Huhtiniemi (Arponen & Meuronen 2006), jonka tutkimukset nousivat muutama vuosi sitten iltalehtien lööppeihin. Näitä kaivauksia ei kuitenkaan ole pidettävä menestyksenä. Erinomaisesti rahoitettuja kaivauksia ohjasi itse asiassa yleisön suuri kiinnostus. Historiallisen taustan ja taustatiedon analysointi tehtiin vasta kenttätöiden jälkeen. Paikka osoittautui 1800-luvun ortodoksiseksi kalmistoksi, mikä olisi selvinnyt jo kaivauksia edeltäneellä huolellisella arkistoseelvityksellä. Kaivauksista ei ole julkaistua loppuraporttia; yhden ruumishautojen dokumentointia koskevan artikkelin olen onnistunut löytämään (Seitsonen & Holappa 2011).

Korostettakoon vielä ennen terrorin arkeologian syiden käsittelyä, että sen ja sota-arkeologian

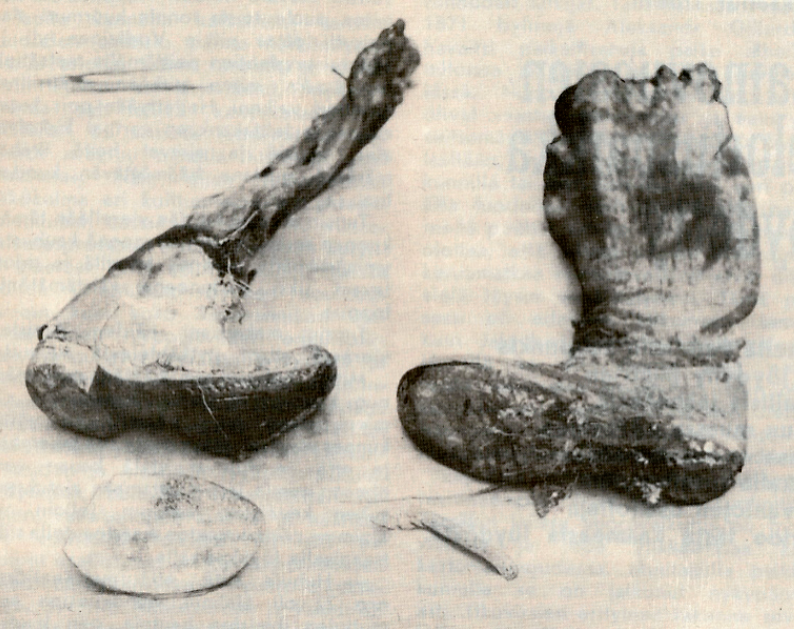
rajanveto tai näiden kahden alan välisten päällekkäisyyksien välttäminen ei aina ole helppoa. Konfliktiarkeologiaksi ja tutkimuspaikasta johtuen joskus taistelukenttäarkeologiaksi kutsuttu ala on jo etabloitunut ja saanut omat julkaisusarjansa (esim. *Journal of Conflict Archaeology*).

Terrorin arkeologisten jälkien tutkimisen syyt ovat ennen kaikkea inhimillisiä, humanitaarisia ja poliittisia. Nykyisen Venäjän federaation ulkopuolella hautapaikkojen lokalisointi on ollut aktiivista Baltian tasavalloissa, Puolassa ja Unkarissa (Tamm *et al.* 2008). Näissä maissa terrori ja deportaatiot eivät hevin unohdu.

Arkeologis-antropologisen ekshumaation tarve on inhimilliseltä kannalta perustelemattakin selvää eikä se rajoitu vain entisen Neuvostoliiton alueelle. Jokainen tuntee ja tietää entisen Jugoslavian alueen joukkohautojen tutkimukset ja on ehkä myös tietoinen Espanjan sisällissodan arkeologisista tutkimuksista. Joku saattaa jopa tuntea arkeologien yritykset löytää teloitettun runoilijan Federico Garcia Lorcan hautapaikka. Vihdoin terrorin kokeneille kansakunnille, etnisille ryhmille, suvuille, perheille ja yksilöille on avautunut mahdollisuus saada selville kadonneitten omaistensa kohtalo, mahdollinen hautapaikka sekä aloittaa henkilökohtaisen ja kollektiivisen surutyön loppuun saattaminen (terrorin muistamisesta nyky-Venäjällä Etkind 2009). Zoe Crosslandin (2011: 286 ja artikkelissa mainittu kirjallisuus) mukaan kyseessä on ”the increasingly pressing question of the memory and commemoration of recent conflict”.

Maantieteellinen läheisyytemme tarjoaa mahdollisuuksia seurata entisen Neuvostoliiton alueen terrorin arkeologisia tutkimuksia ja kiinnostuksen motiiveja. Vuoden 1918 tapausten seurauksena Neuvosto-Karjalaan siirtyneiden punapakolaisten vuoksi neuvostoterrori koskettaa monia suomalaisia jopa henkilökohtaisesti.

Maanmiestemme surullisia vaiheita Neuvostoliitossa on voinut seurata lehdistöstämme. Neuvostoterrorin aineellisten muistojen tutkimisen syyt voidaan edellä esitettyjen inhimillisten syiden lisäksi pelkistää kolmeen keskeiseen kohtaan (ks. esim. Zemitis 2005): 1) lain näkökulma: tutkimusten tarkoituksena on selvittää historiallinen totuus ja mahdollinen rikos inhimillisyyttä vastaan (esim. Kalbarczyk 2008), 2) kyseessä on myös vainajan/vainajien muiston säilyttäminen ja vaaliminen sekä 3) historiakiinnostuksen synnyttäminen.

Vasemmalla: Karjalan tasavallassa Puudosin läheltä löydetyn Stalinin vainovuosien teloituspaikan kaivauslöytöjä (Trubin 1989: 138). Oikealla: Konstantin Pätsiä kaivetaan esiin 22. kesäkuuta 1990 KGP:n Burashevon vankimielisairaalan hautausmaalla. Valokuva Rein Kärner.

Myös kansallisen yhtenäisyyden pyrkimys on ollut taustalla, ja reformeihin pyrkivä hallinto on vahvistanut legitimitettiään paljastamalla murhapaikkojen kaivauksilla vanhan hallinnon uhreja (Paperno 2001: 89–90).

Koska tutkimusten lähtökohta on kuitenkin enemmän inhimillinen, humanitaarinen ja poliittinen kuin tutkimuksellinen, niiden luonne ei aina ole täysin ongelmattomasti sovitettavissa arkeologisiin tai forensisiin tutkimuskäytäntöihin (Crossland 2011). Virolaisissa, latvialaisissa ja liettualaisissa tutkijaryhmissä on kuitenkin ollut mukana vahva arkeologinen, antropologinen ja lääketieteellinen panos. Tutkimusryhmien miehityksessä asiantuntemusta on hyödynnetty myös valtiollisten rajojen yli (esim. Lõugas 1991: 83). Erityisesti liettualaisia asiantuntijoita on käytetty muissa Baltian maissa. Liettuan forensisen antropologian alku on 1960-luvulla. Yksi sen juurista vie holokaustin joukkohautojen ekshumaatioihin (Garmus & Jankauskas 1999). Taas yksi paradoksi: neuvostojärjestelmä koului oman synkän historiansa tutkijat.

Organisoivina tahoina Baltiassa ovat olleet tiedeakatemioiden arkeologian instituutit, yliopistojen arkeologiset, lääketieteelliset ja antropologiset laitokset sekä erityisesti muinaismuistoyhdistykset (Tamm *et al.* 2008). Mukana on ollut myös runsaasti vapaaehtoisia sekä erilaisia valtiollisia ja kunnallisia tahoja että järjestöjä.

Tutkimukset ovat kohdistuneet ennen kaikkea joukkohautoihin, mutta myös miehitettyjen maiden kansallisten armeijoiden upseereiden ja muun miehistön teloituspaikkoja samoin kuin

pitkän miehityskauden aikana toimineiden vastarintamiesten kuolin- ja asuinpaikkoja on tutkittu. Toisen ryhmän muodostavat valtionpäämiesten ja muiden dignitäärien hautojen etsintä ja vainajien tunnistaminen (Jankauskas *et al.* 2008). Esimerkiksi Viron viimeisen presidentin Konstantin Pätsin hauta ja maalliset jäännökset löydettiin ja haudattiin uudestaan juhlallisoin menoin Tallinnaan (Lõugas 1991; Puustak 2008; Verdery 1999),* kun taas Latvian viimeisen presidentin Karlis Ulmaniksen maalliset jäännökset jäivät löytymättä (Zemitis 2005: 2). Myös Neuvostoliiton teloittaman Unkarin pääministeri Imre Nagy on kaivettu haudastaan ja kätkeyty maan poveen uudestaan (Tallai & Keve Kund 2008).

Itse asiassa myös Neuvostoliitossa kiinnostus on kohdistunut arvohenkilöihin ja erityisesti tsaariperheen maallisiin jäännöksiin. Niitä etsittiin salaisesti jo niinkin varhain kuin 1970-luvun loppupuolella. Etsinnät alkoivat uudelleen virallisesti vuonna 1991 ja ne johtivat tieteelliseen identifiointiin, uudelleen hautaamiseen ja pyhäksi julistamiseen (Rousselet 2011).

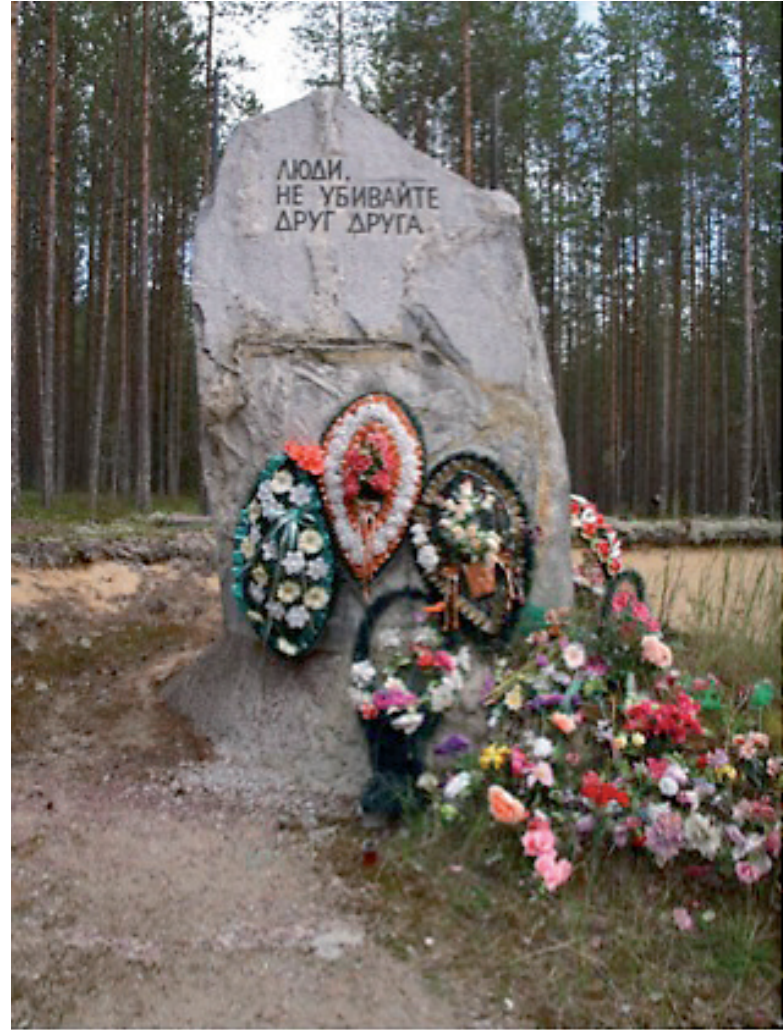
* Pätsin poliittisen toiminnan kuva on uuden tutkimuksen myötä tarkentunut ja saanut uusia sävyjä hänen yhteyksiensä Neuvostoliiton suurlähetystöön paljastuttua. Pätsin Viron itsenäisyyden hankkimisessa keskeiseksi nostetun roolin rinnalle on tullut hänen roolinsa itsenäisyyden menettämisessä (Magnus Ilmjärvi, ks. Turtola 2002: 95–105).

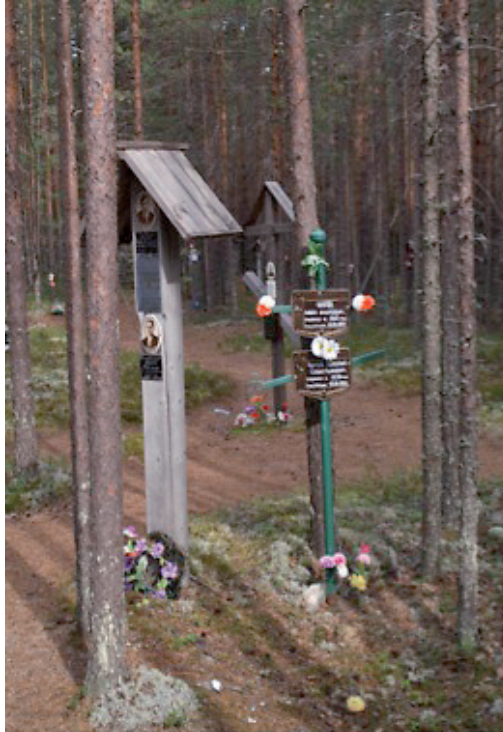
Marttyyriruhtinas Nikolai II:ta perheineen kuvaava ikoni. Venäjän ortodoksinen kirkko julisti viimeisen tsaariperheen pyhäksi vuonna 2000.

Venäjällä pääpaino on kuitenkin ollut massamurhien uhrien hautapaikkojen tutkimuksessa. Tämän toiminnan keskeisin organisaatio on [Memorial](#). Se toimii Venäjän lisäksi myös Ukrainassa, Kazakstanissa, Latviassa, Georgiassa ja Italiassa. Memorialin keskeisiä tehtäviä on ollut ja on edelleen ”the awakening and preservation of societal memory of the severe political persecution in the recent past of the Soviet Union. In fact the perpetuation of the memory of the victims was the very idea around which the very idea of Memorial was formed.” Tähän toimintaan on liittynyt Muistojen kirjojen (*Books of Memory*) kokoaminen. Nämä erikoisjulkaisut laativat nimilistoja neuvostoterrorin uhreista (esim. Gil'di & Braudze 2010).

Memorialille on ollut keskeistä terrorin uhrien hautapaikkojen etsiminen ja vainajien ekshumaatio. Terrori iski erityisesti etnisiin vähemmistöihin, joiden alueelta voi esittää joitakin esimerkkejä ja tuloksia. Venäjän Karjalassa on tavattu runsaasti joukkohautoja, niiden joukossa vuonna 1997 löydetty Luoteis-Venäjän suurin Stalinin vuosien 1937–38 terrorin uhrien hautapaikka Sandarmoh (kirjoitetaan joskus myös Sandormoh) Karhumäen piirissä (Kalinina 2007; Etkind 2009: 182–184). Sen 9 000 teloitettua edustavat noin 60 kansallisuutta (Karjalan hautapaikoista ks. esim. Trubin 1989; Korablev s.a.). Muita huomattavia teloituspaikkoja olivat myös Krasnyj bor ja Suolusmäki.

”Ihmiset, älkää tappako toisianne.” [Sandarmohin](#) alueelle saavuttaessa tulee ensimmäisenä vastaan muistokivi puhuttelevine teksteineen. Sandarmoh sijaitsee Karjalan tasavallassa Karhumäen piirissä Venäjällä. Teloitukset alkoivat elokuussa 1937 ja jatkuivat 14 kuukautta tällä Stalinin vainojen uhrien teloitus- ja hautapaikalla. Arkistolähteiden mukaan täällä on ammuttu yli 7 000 henkeä: työläisiä, talonpoikia, virkamiehiä, kulttuurityöntekijöitä, taiteilijoita, pappeja ja sotilaita. Telotetuista noin 3 500 oli [Neuvosto-Karjalan](#) asukkaita ja noin 3 000 [Vienanmeren-Itämeren kanavan](#) vankeja. [Solovetskin](#) vankileirin vankeja teloitettiin 1 111 henkeä. Teloitettujen joukossa on yli 60 kansallisuuden edustajia, mm. 2 154 [venäläistä](#), 762 [suomalaista](#), 676 [karjalaista](#), 493 [ukrainalaista](#), 212 [puolalaista](#), 184 [saksalaista](#) ja 89 [valkovenäläistä](#). Hautapaikka löydettiin vuonna 1997. Noin 7,5 hehtaarin suuruisella alueella on 236 neliskulmaista joukkohautaa. Vuonna 1998 pystytettiin [ortodoksinen tsasouna](#) ja muistomerkki. Alueella on myös eri kansallisuuksien ja uskontokuntien muistopatsaita sekä menehtyneiden omaisten pystyttämiä muistomerkkejä. Poliittisten vainojen uhrien muistopäivänä 5. elokuuta paikalla pidetään jumalanpalveluksia ja muistotilaisuuksia.

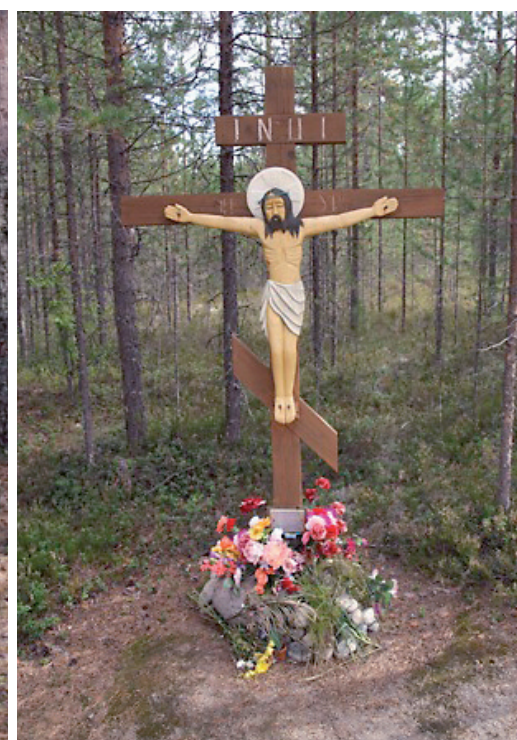

Sandarmohi

Yläriivi: (vas.) Sandarmohin muistoalueen opastaulun kartta. 1. Muistomerkki "Ihmiset, älkää tappako toisianne". 2. Alueen raja. 3. Syyttömästi murhattujen muistokivi. 4. Solovetskin kivi. 5. Ortodoksinen tsasouna. 6. Teloitettujen juutalaisten muistomerkki. 7. Teloitettujen muslimien muistomerkki. 8. Tapettujen Ukrainan poikien muistomerkki. 9. Katolinen risti. 10. Ortodoksinen risti. 11. Ammuttujen puolalaisten muistomerkki. 12. Teloituskuopat. (kesk.) Näkymä Sandarmohin muistokalmistosta. (oik.) Lähikuva edellisen kuvan vasemmaisimmasta muistopaalusta. Kaikki paalussa mainitut uhrin ovat kansallisuudeltaan suomalaisia ja ilmeisesti Yhdysvalloista Neuvosto-Karjalaan siirtyneitä idealistisia sosialismia rakentajia.

Alarivi: (vas.) Ukrainalaisten teloitettujen muistokivi. (kesk.) Murhattujen muslimien muistokivi. (oik.) Vuonna 1937 teloitettuna Samaran arkkipiispa Pjotrin muistoristi. Kukkien keskelle on jätetty muistelulahja, suklaakonvehti.

Kuvat Jussi-Pekka Taavitsainen

Keskivenäläisen Mari Elin tasavallassa tutkimukset alkoivat perestroikan aikana. Jo vuoteen 1991 mennessä ainakin 12 000 ruumista oli siihen mennessä löydettyissä 200 joukkohaudassa (Patrushev 1991), jotka sijaitsevat 13 kilometrin säteellä pääkaupungin Joskar-Olan ympäristössä. Puhdistukset keskittyivät erityisesti marilaisen kansallisen sivistyneistön likvidointiin. Vertailun vuoksi mainittakoon, että tasavallassa oli Stalinin aikaan noin 600 000 asukasta.

Marilaisten vainon uhrien lasten perustuman yhdistyksen toiminta kertoo hautojen etsintämenetelmistä. Ensinnäkin teloituksista tietäviä ihmisiä etsittiin ja heitä haastateltiin. Silminnäkijöiden kertomuksia tukivat metsäalueista vuonna 1955 otetut ilmakuvat, joista erottuvat metsää kasvamattomat painaumat kiinnittivät huomiota. Tutkimuksiin osallistuivat viranomaisten lisäksi Marin yliopiston historian laitoksen opiskelijoita arkeologin johdolla. Kaivaukset paljastivat yksityiskohtia teloitustavoista. Esineistö kansallisen sivistyneistön käyttä-

Pienempi kuva: Terrori oli sukupuolineutraali ilmiö. Krasnyj bor. Suurempi kuva: Krasnyj bor, vuonna 1997 löydetty NKVD:n teloituspaikka. Arkistotietojen mukaan paikalla teloitettiin vuosina 1937–38 1196 ihmistä: 580 suomalaista, 432 karjalaista 136 venäläistä ja 48 muiden kansallisuuksien edustajaa. Vuonna 1998 paikalla avattiin [Krasnyj borin muistokalmisto](#). Kuvat Jussi-Pekka Taavitsainen.

Suolusmäki Petroskoin lähistöllä oli myös tunnettu teloituspaiikka, jonka jäännökset kohoavat hiekkakuoppa- ja motocrossradan keskeltä. Alueelle on pysytetty risti. Nykyisin paikka on koirien hautausmaa. Täällä teloitettiin suuren terrorin aikana mm. petroskoilaisen geologiystävänä Ilpo Ekmanin isä. Kuva Jussi-Pekka Taavitsainen.

mistä päähineistä upseerien miekkavöihin kertoi etnisistä ja ammatillisista ryhmistä. Esineiden perusteella surmattujen sosiaalinen kirjo on ollut hyvin laaja. Prosessiin kuuluvat myös murhapaikoille pystytettävät muistomerkit (Patrushev 1991).

Mari Elin tutkimukset ovat hyvä esimerkki hautojen tutkimuksista. Arkistotutkimuksiin, haastatteluihin ja ilmakuviin perustuva hautapaikkojen inventointi, teloitettujen määrrien sekä etnisen ja sosiaalisen taustan selvittäminen, teloitustapojen rekonstruointi ja muistaminen ovat olleet tuloksina. Kokoavia akateemisia arkeologisia tutkimuksia ei ole ainakaan toistaiseksi ilmestynyt entisen Neuvostoliiton alueella.

Mainitsemisen arvoinen asia on, että tällä alueella sijaitsevat Katyn ja muut puolalaisten teloituspaiikat eivät olleet ainoat natsien kaivamat ja tutkitut joukkohaudat. Paradoksaalista on myös se, että kansallissosialistisen puolueen kustannusyhtiön vuonna 1944 julkaisemat tulokset Vinnysian joukkohautojen uhreista ovat yhä edelleen forensiselta

kannalta perusteellisimmat entisen Neuvostoliiton alueella tehdyt joukkohautatutkimukset (Paperno 2001 ja siinä mainittu kirjallisuus).

Joskus kaivaukset ovat myös jättäneet verifiomatta kaikista hirvittävimmat hautapaikkoihin liittyvät olettamukset. Esimerkiksi Minskin seuduilla Valko-Venäjällä on liikkunut huhu, jonka mukaan paikallinen porsliinitehdas oli yrittänyt parantaa tuotteittensa laatua lisäämällä raaka-aineeseensa luujauhoa. Sitä olisi saatu vainoissa teloitettujen luista. Kukaan ei ole vielä kyennyt todistamaan tätä väitettä oikeaksi, mutta aikakauden kokeneet ja tuntevat ihmiset pitävät sitä kuitenkin edelleen totena (Lõugas 1991: 80).

Virolainen arkeologi Vello Lõugas (1991: 84) kirjoittaa paljon puhuvasti:

Every East European archaeologist is familiar with the Early Iron Age “kosti” of Glayadenevo Baskiria, 25 km from the city of Ufa. It is a mountain of bones, containing the remains of thousands of animals. This site is well-known point of departure and comparison for the study of similar sites and antiquities of smaller scale. Perhaps a chronological starting point for future archaeologist will be the “East European and Siberian layer of bones” from the second quarter of the 20th century.

[Kirjoittaja on arkeologian professori.](#)

Kirjallisuus

- Arponen, A. O. & M. Meuronen 2006. *Teloitetut, viimeinen jatkosodan kesä 1944. Kadonneet rintamakarkurit. Huhtiniemen mysteeri*. Tampere.
- Conquest, R. 1992. *The Great Terror: A Reassessment*. London: Pimlico, 570 pp.
- Crossland, Z. 2002. Violent spaces: conflict over the reappearance of Argentina's disappeared. Teoksessa J. Schofield, W. Gray Johnson & C. M. Beck (toim.), *Matériel Culture: The Archaeology of Twentieth-century Conflict*, 115–131. One World Archaeology 44. London, New York: Routledge.
- 2011. The archaeology of contemporary conflict. Teoksessa T. Insoll (toim.), *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, 285–306. Oxford: Oxford University Press.
- Drazkowska, A. 2010. Conservation of textiles excavated from Polish officers collective graves in Katyn and Kharkiv (Russ. Kharkov). *Fasciculi archaeologiae historicae* XXIII: 97–102.
- Etkind, A. 2009. Post-Soviet Hauntology: Cultural Memory of Soviet Terror. *Constellations* 16(1): 182–200.
- Formozov, A. A. 2006. Русские археологи в период

- тоталитаризма. Историографические очерки. Москва: ЗНАК.
- Garmus, A. & R. Jankauskas 1999. Methods of person's identification from skeleton in Lithuania. *Medicina Legalis Baltica* 3–4: 5–21.
- Gil'di, L. A. & M. M. Braudze (eds) 2010. Книга памяти финнов. Финнам, репрессированным за национальную принадлежность в СССР. Том I. Санкт-Петербург: ГИОЛЬ.
- González-Ruibal, A. 2012. From the battlefield to the labour camp: archaeology of the civil war and dictatorship in Spain. *Antiquity* 86: 456–473.
- Jankauskas, R., V. Urbanivicius & A. Garmus 2008. Clandestine burials of KGB victims in Vilnius, Tuskulėnai site. Teoksessa J. Tamm, K. Vahar & H. Solnask (toim.), *Poliitillised repressioonid 1940. ja 1950. aastatel*, 30–36. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts.
- Johansson, P. 2010. *Stalins mord i Katyn och dess historiska efterspel 1940–2010*. Stockholm: Carlssons.
- Kalbarczyk, S. 2008. Exhumations as the source of knowledge about crimes the Soviet authorities committed on the citizens of the Polish state. Teoksessa J. Tamm, K. Vahar & H. Solnask (toim.), *Poliitillised repressioonid 1940. ja 1950. aastatel*. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts.
- Kalinina, Ju. 2007. Terror. *Moskovskij komsomolec* 13.–20.6.2007.
- Klejn, L. S. 1997. *Das Phänomen der sowjetischen Archäologie. Geschichte, Schulen, Protagonisten*. A. d. Russ. v. D. Schorkowitz. Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel, Bd. 6. Frankfurt a.M. (usw.).
- Korablev, N. A. s.a. Справка о памятнике. "Захоронение жертв массовых репрессий" (1938–1939 гг.), 20-й км дороги Медвежегорск - Попенес. Карельского научного центра РАН (julkaisematon raportti).
- Lõugas, V. 1991. The Archaeology of Terror: Archaeological Excavations of Mass-murder Sites in the Soviet Union. *Fennoscandia archaeologica* VII: 77–84.
- Paperno, I. 2001. Exhuming the Bodies of Soviet Terror. *Representations* 75: 89–118.
- Patrushev, V. 1991. Stalinin ajan tragedian jäljet. *Helsingin Sanomat* 25.10.1991.
- Platonova, N.I. 2010. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX в, 184–188. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Puustak, Ü. 2008. President sünnimaa mulda. Teoksessa J. Tamm, K. Vahar & H. Solnask (toim.), *Poliitillised repressioonid 1940. ja 1950. aastatel*, 23–29. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts.
- Renshaw, L. 2011. *Exhuming Loss: Memory, Materiality and Mass Graves of the Spanish Civil War*. Walnut Creek (CA): Left Coast Press.
- Rousselet, K. 2011. Constructing Moralities around the Tsarist Family. Teoksessa J. Zigon (toim.), *Multiple Moralities and Religions in Post-Soviet Russia*, 146–167. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Seitsonen, O. & V.-P. Herva 2011. Forgotten in the wilderness: WWII German PoW Camps in Finnish Lapland. Teoksessa A. Myers & G. Moshenska (toim.), *Archaeologies of Internment*, 171–190. One World Archaeology. New York: Springer.
- Seitsonen, O. & M. Holappa 2011. Dokumentointi ruumishautakaivauksilla. Esimerkki Lappeenrannan Huhtiniemestä. Teoksessa K. Salo & M. Niukkanen (toim.), *Arkeologisten hautakaivausten tutkimusmenetelmät*, 36–46. Museoviraston rakennushistorian raportteja 22. Helsinki: Museovirasto.
- Sturdy Colls, C. 2012. Holocaust Archaeology: Archaeological Approaches to Landscapes of Nazi Genocide and Persecution. *Journal of Conflict Archaeology* 7(2): 70–104.
- Tallai, G. & H. Keve Kund 2008. The Fate of Imre Nagy. Teoksessa J. Tamm, K. Vahar & H. Solnask (toim.), *Poliitillised repressioonid 1940. ja 1950. aastatel*, 47–54. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts.
- Tamm, J., K. Vahar & H. Solnask (toim.) 2008. *Poliitillised repressioonid 1940. ja 1950. aastatel*. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts.
- Trubin A. 1989. Vainovuosien telotuspaikka löydetty. *Punalippu* 10: 137–142.
- Turtola, M. 2002. *Presidentti Konstantin Päts. Viro ja Suomi eri teillä*. Helsinki: Otava.
- Verdery, K. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Zemitis, G. 2005. Archaeology of Terror. Crimes against Humanity. Latvian site, <http://vip.latnet.lv/lpra/zemitis.htm>.